

پیش درآمد

مقتضای جامعیت و مرجعیت قرآن کریم «تَبَيَاناً لِّكُلِّ شَيْءٍ» (نحل/۸۹) در روایات رک: کلینی، ۱۱۳/۱ و ۱۲۳) پاسخگویی آن به نیازهای بشری در هر زمانی است. گاه، راههای جدیدی برای حل معضلات دائمی بشر کشف می‌شود و طرح-های عملی‌تری پیشنهاد می‌گردد، زمانی موضوعات جدیدی پیش می‌آید و گاهی نیز به تناسب پیشرفت بشر و تغییر شرایط اجتماعی و علمی، نیازهای جدیدی بروز می‌کند. کتاب دین خاتم، ظرفیت روشنگری (رک: نحل/۴۴ و ۸۹) و نورگستری (رک: مائده/۱۵) در تمام شرایط فوق را دارد و وظیفه تبیین و تفسیر آیات در چنین گستره وسیعی بر عهده رسول اکرم (ص) (طوسی، ۳۱/۱؛ معرفت، ۵۰/۱) و ائمه اطهار (ع) (راسخان در علم) و عالمان و مفسران سخت‌کوش و ژرف‌نگری است که با مجاهدت به معارف قرآن دست می‌یابند و در هر عصری به نیاز مقدس بشر پاسخ می‌گویند.

چنین کارکردی موجب شده است قرآن کریم برای همیشه محور اموری چون: تحقیق، تفسیر و گزارش باقی بماند؛ چنان‌که وجود ده‌ها هزار کتاب که قرآن را چون نگینی احاطه کرده‌اند، گواه این مدعا است. این تلاش‌ها امروزه با ایجاد مراکز علمی، پژوهشی و تخصصی سامان یافته‌تر شده و سالانه هزاران تحقیق، تألیف و پایان‌نامه با محوریت قرآن کریم نگاشته می‌شود.

از یک سو پایان‌ناپذیر بودن معارف قرآنی، ژرف و عمیق بودن مفاهیم قرآن و داشتن بطون و لایه‌های فهم متعدد، و از سوی دیگر، وجود هزاران تحقیق و تألیف و صدها تفسیر که هر یک با گرایش و روشی ویژه و مطابق نیاز عصر خود نگاشته شده‌اند، محققان را در استفاده از ذخایر بزرگ علمی - تفسیری با مشکل جدی روبه‌رو می‌کند.

طی قرون گذشته تلاش‌های ارزنده‌ای صورت گرفت تا مجموعه‌هایی فراهم آید که اطلاعات قرآن را در اختیار محققان قرار دهد. معجم‌های الفاظ، اولین محصول این احساس نیاز بود و در ادامه، نرم افزارهایی قرار داشتند که الفاظ قرآن را به گونه‌ای منظم و نظام‌مند در اختیار قرار می‌دادند؛ اما آنچه می‌تواند نیاز مفسران

و محققان را به طور دقیق جوابگو باشد، معجم‌هایی است که به محتوای قرآن ناظر باشد و به طور دقیق‌تر و جامع‌تر مفاهیم و محتوای قرآن را در دسترس قرار دهد. «فهرست موضوعی قرآن» نگاشته آقایان بهاء‌الدین خرمشاهی و کامران فانی و «فروغ بی پایان» محصول تلاش آقای معادینخواه را باید از این دست آثار دانست. اما محدودیت موضوعات ارائه شده در این آثار، مشکل مهمی بود که موجب می‌شد محققان همیشه نتوانند برای هر موضوعی مطلبی در آن بیابند. از این‌رو، جای خالی کاری بس عظیم‌تر همواره احساس می‌شد. سرانجام این نیاز با عرضه فرهنگ قرآن به گونه‌ای بایسته پاسخ داده شد و مجموعه‌ای ارائه گردید که تمام اطلاعات مورد نیاز را به گونه‌ای علمی، فارسی و روان گردآورده است.

۱. هدف و ضرورت تدوین

فرهنگ قرآن، مجموعه‌ای است که تلاش‌های مهم مفسران را در جنبه‌هایی چون: کلامی، فلسفی، فقهی، حقوقی، سیاسی، اجتماعی، اخلاقی و تربیتی به گونه‌ای سامان یافته و علمی و در قالب اطلاعات و موضوعات قابل دسترسی آسان گزارش می‌کند. هدف این اثر، ارائه پاسخی عام و جامع به نیاز مسلمانان و قرآن پژوهان است.

«بسیاری از مفسران سخت‌کوش و ژرفاندیش قرآن، هر یک از جایگاه گرایش و ذائقه خود به قرآن نگریسته‌اند. این طبقه از دانشمندان اسلامی، هر چند در تبیین ابعاد و زوایای فرهنگ قرآن تلاش ارزشمند بسیار کرده‌اند، اما هرگز نتوانسته‌اند گستره معارف قرآن را به شکل جامع و فراگیر پیش روی مسلمانان قرار دهند. در قرآن مجید تعالیم و آموزه‌هایی است که همچنان باقی مانده و دست تحقیق و تألیف آنها را لمس نکرده است. این نیاز مقدس و این راه دراز، بلند همتانی را می‌خواهد که گرد هم آیند و با تلاشی تازه و با به کارگیری ابزار مدرن راه نیموده را هموار کنند و راه ورود به عرصه‌های گوناگون فرهنگ قرآن را بگشایند...» (هاشمی رفسنجانی، ۴۹)

اگر چه این احساس نیاز قبلاً نیز ایجاد شده و مجموعه‌هایی ارائه گشته بود، اما

حقیقت این است که توان پاسخگویی کامل به سیل نیازهای عظیم و عمیق محققان قرآنی در سطح حوزه و دانشگاه را نداشتند. از این‌رو، ارائه اثری جدید ضروری می‌نمود. محققان فرهنگ قرآن پاسخ به این نیاز را فقط از رهگذر همدلی گروه کاردان و قرآن‌شناسی که فرصت لازم را داشته باشند، می‌دانند.

۲. اصول و ضوابط لحاظ شده در مدخل‌گزینی

این کتاب تلاش دارد به عنوان معجمی از قرآن کریم که جامع و آسان‌یاب است، به شمار آید و در کنار آن، مرجعی قابل اعتماد برای محققان باشد. یازده اصل در گزینش مدخل‌ها رعایت شده که از جمله آنها است:

۱. قرآنی بودن مدخل و داشتن اطلاعات قرآنی در آنها لحاظ شده است.
 ۲. در فارسی یا عربی بودن مدخل، به شناخته بودن آنها توجه شده است.
 ۳. اقسام عنوان کلی - اگر اصطلاح باشد - جداگانه مدخل قرار گرفته است.
 ۴. اعلام مصرح و غیرمصرح در قرآن مدخل قرار گرفته‌اند (بر اساس روایات و کتب تفسیر و اسباب نزول به آنها اشاره شده است).
- گفتنی است که در بحث‌های آتی به تفصیل درباره اصول و ضوابط برداشت از آیات، سخن خواهیم گفت.

چالش‌های اساسی در تحقیقات و پایان‌نامه‌نویسی^۱

روندی که معمولاً در پایان‌نامه‌نویسی پیش روی محققان است، چنین است:

۱. انتخاب موضوع تحقیق؛ ۲. تنظیم طرح و ساختار تحقیق (فصل‌بندی)؛ ۳. گردآوری اطلاعات؛ ۴. استنباط و برداشت از مطالب.

از فرهنگ قرآن می‌توان انتظار داشت، محققان را در تمامی مراحل فوق یاری رساند. اینک چالش‌های عمده‌ای را که محققان در مسیر پایان‌نامه‌نویسی با آن دست به‌گریبان هستند، بر می‌شماریم و آن‌گاه به سراغ فرهنگ قرآن می‌رویم تا امکان پاسخگویی آن به این چالش‌ها را تبیین کنیم.

۱. یافتن موضوع مناسب

موضوع مناسب، موضوعی است که هم نیاز محقق را رفع کند و هم مورد علاقه او باشد و در عین حال، از لحاظ قرآنی نیز اطلاعات لازم را داشته باشد. محقق برای این کار ناچار است همواره در پی موضوعیابی باشد و چه بسا انتخاب موضوعی نامناسب یا نامرتبط، عامل عمده در ناکامی محقق و گاه سرخوردگی او در مسیر تحقیق می‌شود.^۲ از این رو، در کتاب‌های روش تحقیق، بخشی به عنوان «منابع و مراجع برای انتخاب موضوع تحقیق» اختصاص می‌یابد. (نادری، ۴۵)

۲. دستیابی به مرجع مطمئن و کاربردی

ترجیح بند ارزیابان در پایان‌نامه‌ها، نداشتن منابع مطمئن است؛ به گونه‌ای که گاه منابع اصلی که محقق در پایان‌نامه‌اش استفاده کرده است، مهر غیر مطمئن و بی‌اعتبار می‌خورد و اساس تحقیق و نتایج آن نیز بی اعتبار می‌شود. منبع و مرجع مطمئن هم در علوم انسانی و هم در علوم تجربی، اصلی‌ترین ماده اولیه و تکیه‌گاه محقق به شمار می‌رود. ارائه نظام‌های آماری و ارزیابی منابع، همه در این راستا است و قصدی جز آزمودن میزان اطمینان و ارزش منابع را ندارند. بنابراین، محقق همواره باید این دغدغه را داشته باشد که اصول تحقیق خود را بر پایه‌های استوار قرار دهد.

از سوی دیگر، محقق باید در بخش تاریخچه پایان‌نامه خود به پیشینه تحقیق اشاره کند (همان) و به نوعی در مورد موضوع مورد نظر منابع را از نظر بگذراند. در این بخش است که اگر وی منابع غیر مطمئن را گزارش دهد و به عنوان پیشینه تحقیق مطرح کند، هم از سوی ارزیابان مورد نقد قرار خواهد گرفت و هم ذهنیت خود محقق به دلیل آشنایی با مطالب غیر مطمئن دچار تزلزل خواهد شد. در حوزه قرآنی با وجود هزاران دلالت و نشانه، گاه محققان با مسکوت گذاشتن آن دلالت‌ها و نشانه‌ها موجب فراموشی و خروج موضوعات فراوانی از صحنه علمی و تحقیقی شده‌اند و پایان‌نامه‌نویسان هم به همین دلیل از توجه به آنها محروم مانده‌اند.

۳. طراحی دقیق تحقیق

این چالش را باید از ددرسره‌های اصلی پایان‌نامه‌نویسان برشمرد.^۳ گاه طراحی

آنها چندین بار مورد خدشه قرار می‌گیرد و حتی بعد از نوشتن پایان‌نامه، با اشکال ارزیابان به ساختار تحقیق، محقق با ناکامی روبه‌رو می‌شود. دلیل اصلی آن هم نداشتن پیوند عمیق معرفتی با موضوع و درک غلط از موضوع تحقیق، ابعاد، زوایا، ابهامات، ظرایف و برداشت‌های آن است. بنابراین، محقق باید بتواند با تسلط بر همه ابعاد موضوع، نظامی معقول و منطقی برای تحقیق خود فراهم آورد که اولاً: جامع اطراف باشد و همه موضوعات مرتبط با موضوع اصلی را در برگیرد؛ ثانیاً: مانع اغیار باشد و دچار زیاده‌نویسی و حاشیه‌پردازی نشود؛ ثالثاً: در سایه تسلط بر ابعاد موضوع، نظم منطقی به ساختار بدهد.

۴. راهیابی به مفاهیم در حوزه موضوع تحقیق

برای پیگیری یک موضوع تحقیقی، ابتدایی‌ترین کار جستجوی موضوعی است. اما این فقط آغاز راه است و دست کم در موضوعات قرآنی، باید پژوهش محتوایی هم صورت گیرد؛ زیرا بیشتر مراجع علمی موجود توان ارائه موضوعات بر اساس الفاظ را دارند و حال آنکه هزاران اطلاعات گرانبها وجود دارد که فقط به صورت مفهومی قابل دستیابی‌اند. مشکل عمده، زمانی بروز می‌یابد که تحقیق پایان‌نامه تمام می‌شود و دانشجو هنگام ارزیابی اثر خود با حجم زیادی از اطلاعات محتوایی اساتید روبه‌رو می‌شود که به برکت تسلط بر محتوا و مفاهیم قرآنی به آنها رسیده‌اند و محقق از بیشتر آنها غافل بوده است. بنابراین، محقق باید منابع خود را به دو گروه تقسیم کند: منابعی که راهیابی واژه‌ای به موضوع را ممکن می‌سازند و منابعی که راهیابی محتوایی به موضوع را مقدور می‌سازند.^۴

۵. فقدان تحقیقات جدید و تولید علم

هدف نهایی از پایان‌نامه‌نویسی تمرین برای ورود رسمی به عرصه تحقیقات و تولید علم است. از این‌رو، در صورتی محقق می‌تواند پایان‌نامه موفق‌تری ارائه کند که به علائق، نیازها و ضرورت‌های روز پاسخ بگوید و این زمانی حاصل می‌شود که منابع مورد استفاده روزآمد و دارای آخرین دستاوردها و نگاه‌های علمی هم باشند و محقق با استفاده از آنها، علم را پله‌ای بالاتر ببرد. در غیر این صورت، حاصل تحقیق جز تکرار سخنان و دستاوردهای گذشته نخواهد بود. اگرچه این کار برای

شروع و تمرین شاید بد نیست، اما مشکل، زمانی بروز می‌کند که نویسنده به همین وضع عادت می‌کند و در آینده، تحقیقاتی فاقد جهت‌گیری‌های مورد نیاز جامعه و فاقد کارایی لازم ارائه می‌کند. یکی از اهداف طرح پیشنهادی تحقیق نیز توجه به همین نکته است که محقق با یافتن آخرین نقطه توقف در تحقیقات علمی، آن را تداوم بخشد. پس باید به منابعی مراجعه کند که دارای آخرین دستاوردها باشد. (خاکی، ۲۷)

۶. دسترسی دشوار و ناقص به اطلاعات

گاه منابع مورد مراجعه چنان به بی‌نظمی، زیاده‌نویسی، خروج موضوعی از بحث، ابهام‌گویی و به کار بردن زبان نارسا گرفتارند که محقق به زودی از مطالعه آن خسته می‌شود و با هر بهانه‌ای شرآن منبع را از سر خود کم می‌کند و به منابعی پناه می‌برد که دسترسی به اطلاعات آن از لحاظ ساختاری و حتی شکلی آسان‌تر باشد و اطلاعات بیشتر را با زحمت کمتر در اختیارش بگذارد. در صورت نبود چنین منابعی است که پایان‌نامه و تحقیق دچار کاستی و نقص می‌شود، با اینکه نیروی فراوانی از محقق صرف شده است.

۷. بی‌خبری از واژه‌های مشابه و مرتبط

محققان و پایان‌نامه‌نویسان گاه غافل از وجود ده‌ها واژه مشابه، به ارائه تحقیق می‌پردازند. این موضوع گاه معلول اصل غفلت از وجود واژه‌های مشابه است و گاهی به دلیل ناتوانی یا نداشتن فرصت کافی برای بازیابی واژه‌های مشابه و گاهی نیز به ارائه مشاوره ناقص از سوی مشاوران مربوط می‌باشد.^۵

۸. نداشتن افق‌های جدید برای تحقیق

علاوه بر بحث روزآمدی منابع، برخی از تحقیقات و محققان در پی آن هستند که محقق بعدی را با سختی‌ها، ناکامی‌ها و نیز افق‌های ناگشوده‌ای که نیاز به گشایش دارند، آشنا سازند. این کار باعث رونق علمی و بازبودن عرصه تحقیق برای محققان است و موجب می‌شود آنان انگیزه کافی برای پایان‌نامه‌نویسی با هدف گشودن افقی جدید داشته باشند؛ اما متأسفانه این روند در اقلیت است و اکثر منابع تحقیقی فاقد چنین نگرشی‌اند.^۶

۹. نبودن منابع جامع و فراگیر

روند عادی در پایان‌نامه‌نویسی مراجعه به ده‌ها کتاب و یا مقاله در هر بخش از موضوع تحقیق است. اگر چه این کار بر غنای کار علمی می‌افزاید، اما دلیل عمده این رویکرد نبود منابعی است که مطالب تمام این کتاب‌ها یا مقالات را یکجا گرد آورد و امکان نگاه جامع و کامل را به محقق در ضمن مطالعه حداقل منابع و صرف کمترین هزینه فراهم آورد. موضوع مذکور باعث می‌شود پایان‌نامه نویسان فرصت‌های زیادی را صرف مطالعه کتاب‌هایی کنند که گاه درصد اندکی نوآوری دارند و قریب به اتفاق مطالب آنها مشابه و تکراری است.

آنچه گفتیم مهم‌ترین چالش‌هایی است که محققان و پایان‌نامه‌نویس‌ها به خصوص در حوزه قرآن کریم با آن روبه‌رو هستند. در فصل آتی نه ویژگی فرهنگ قرآن را برمی‌شماریم که توان پاسخگویی به این نیازها را دارند. بدیهی است محققان برای پوشش دادن به دیگر نیازهای خود باید به منابع مورد نیاز دیگر هم مراجعه کنند.

نقش فرهنگ قرآن در تدوین پایان‌نامه‌ها

فرهنگ قرآن با توجه به توان پاسخگویی به چالش‌های عمده محققان در پایان‌نامه‌های قرآنی، در صورت معرفی صحیح آن، خواهد توانست از لحاظ متعددی سیر پایان‌نامه نویسی را با تکامل و سرعت روبه‌رو سازد. باز کردن افق‌های جدید در نظریه‌های قرآنی، دسترسی سریع‌تر و دقیق‌تر به اطلاعات قرآنی، افزایش حجم پایان‌نامه‌ها و تحقیقاتی قرآنی به دلیل کم هزینه بودن تحقیق در سایه وجود معجم بزرگ موضوعی و محتوایی، تنوع و تعدد یافتن موضوعات قرآنی پیشنهادی برای پایان‌نامه‌ها، تنها بخشی از تأثیر مذکور است که در ادامه به آنها می‌پردازیم.

۱. مرجع موضوع یابی

اولین گام برای نوشتن پایان‌نامه در حوزه علوم و معارف قرآن، موضوع‌یابی قرآنی است. مراکز و دانشگاه‌ها و نیز قرآن پژوهان همواره با کمبود موضوعات

قابل پژوهش روبه‌رو هستند. فرهنگ قرآن گسترده‌ترین مرجع موضوع‌یابی و کلید راهیابی جامع به موضوعات قرآنی است که با ارائه ده‌ها هزار موضوع و مدخل قرآنی دست محققان و مراکز علمی را در انتخاب موضوع تحقیق باز کرده است. گستردگی مدخل‌های فرهنگ قرآن مدیون استفاده از این منابع است: ۱. برنامه نرم افزاری تبیان؛ ۲. کارهای انجام شده در تفسیر راهنما؛ ۳. مراجعه به اصطلاح‌نامه‌های قرآنی؛ ۴. مراجعه به تفاسیر معتبر شیعه و سنی؛ ۵. کتابهای شأن نزول؛ ۶. اعلام قرآن؛ ۷. علوم قرآن.

محققان این کتاب برای یافتن معادل‌های قرآنی موضوعات به منابعی همچون: مفردات راغب، لسان العرب، التحقیق و فرهنگنامه‌ها مراجعه کرده‌اند. روشن است که محقق و نویسنده پایان‌نامه بعد از موضوع‌یابی، می‌تواند به تفاسیر معتبر فریقین در ذیل هر آیه مراجعه و به تفصیل درباره آن به تحقیق بپردازد. بنابراین، فرهنگ قرآن نه تنها مرجع موضوع‌یابی برای پایان‌نامه‌ها است؛ بلکه امکان مراجعه هدفمند و راحت به تفاسیر را هم فراهم می‌آورد و مرجعی برای منبع‌یابی نیز خواهد بود، به خصوص در مواردی که برداشت‌های احتمالی ذکر می‌شود، منابع هم معرفی می‌گردند.

۲- مرجع قابل اطمینان

روش کار در فرهنگ قرآن به گونه‌ای است که محققان در موضوع سازی و مدخل‌گزینی دچار تفسیر به رأی نشده‌اند و در سایه معیارهای علمی و دقیق عناوین و موضوعات مدخل‌ها با مطالب ذیل آن سازگار است.

محققان برای وصول به این هدف، اصول و ضوابط یازده‌گانه‌ای را طراحی و براساس آن حرکت کرده‌اند. این اصول عبارت‌اند از:

۱. در برداشت از آیات، چینش و نظم کنونی آیات در بسیاری از موارد مورد توجه بوده است؛ چنان‌که برخی روایات نظم فعلی آیات را توقیفی می‌داند.

(سیوطی، ۱۵۳/۱-۱۲۶)

۲. در برداشت‌ها از روایات تفسیری نیز استفاده شده است. مشروط بر اینکه با مبانی شناخته شده دینی سازگار باشد؛

۳. از روایات شأن نزول هم با شرایطی استفاده شده است.

۴. ظاهر کلمات قرآن بر اساس فهم عرف دارای حجیت دانسته شده است.

۵. از همه ابعاد کاربرد زبان عربی سود برده شده است؛ قابلیت‌هایی که براساس قواعد نحو و اصول بلاغت در ادبیات عرب وجود دارد، مانند: ذکر جمله‌های معترضه، کاربرد متفاوت حروف عطف، استثنای مفرغ، حذف مفعول و...، ترقی و اعراض از مفهومی به مفهوم دیگر، التفات، تغلیب، صنعت قلب، آوردن ماضی در جای مضارع و عکس، کنایه، مجاز، استعاره، تمثیل و تشبیه، استخدام، اشاره و تلمیح.

۶. توجه به سیاق.

۷. مفاهیم قابل استفاده.

۸. توجه به تقریر قرآن.

نتیجه چنین توجهی در حوزه فرهنگ قرآنی، موجب شده است فرهنگ قرآن به عنوان مرجع قابل اعتمادی برای محققان درآید و ارزش و اعتبار اطلاعات آنان را تأیید کند. بنابراین، از این جهت نیز فرهنگ قرآن خواهد توانست نقش گسترده‌ای در معتبر بودن منابع اطلاعاتی پایان‌نامه‌های قرآنی ایفا کند و موجب صحت بیشتر نتیجه‌گیری‌ها و دستاوردهای علمی پایان‌نامه‌ها باشد.

۳. طراحی دقیق در موضوعات

از جمله چالش‌های پایان‌نامه‌نویسی نگارش طرح پایان‌نامه، تدوین فصول و چینش بخش‌های آن است. عموم محققان فرصت زیادی را به این بخش اختصاص می‌دهند تا اتقان کار آنان در مرحله ساختار بیشتر شود و البته این امر خود در گرو مطالعات به نسبت گسترده در مورد موضوع تحقیق است تا محقق بتواند بر زوایای اصلی بحث مسلط شود و گره‌های ناگشوده را بشناسد، ابهام‌ها را دریابد، انحرافات را تشخیص دهد و آن‌گاه برای هر یک فصل مناسبی اختصاص دهد.

فرهنگ قرآن از این حیث نیز کمک شایانی به محققان می‌کند؛ زیرا محققان آن با دقت نظر فراوان و صرف وقت زیاد ریزترین عنوان‌های هر موضوع را کاویده‌اند و زوایای پیدا و پنهان هر واژه و عنوانی را به طور کامل جستجو کرده‌اند. محقق با

نگاهی دقیق به مدخل‌ها می‌تواند به راحتی پایان‌نامه خود را طراحی کند و عناوین لازم و کافی برای فصول و بخش‌های خود بیابد.

یک نمونه

استبداد

آثار استبداد: اذیت، استثمار، استضعاف، ایجاد ترس، ایجاد نظم طبقاتی، تهمت، حبس بی‌گناهان، ختم قلب، خفقان، سلب آزادی، شکست، شکنجه، ظلم، قتل، مانع ایمان

استبدادگران: پیروزی بر استبدادگران، عوامل پیروزی بر استبدادگران: استمداد از خدا، تقوا، توکل، صبر.

شکست استبدادگران، کیفر استبدادگران، مبارزه با استبدادگران، ترک مبارزه با استبدادگران

مصادیق استبدادگران: اشراف قوم شعیب، اصحاب قریه، حاکمان بیت‌المقدس، حاکمان عصر اصحاب اخدود، حاکمان عصر اصحاب کهف، حاکمان مصر، فرعون، فرعونیان، قوم ثمود، قوم عاد، قوم نوح، کافران امت‌ها
زمینه‌های استبداد: استکبار، افساد، قدرت، کفر.

البته روشن است که محققان فرهنگ قرآن به دلایلی از جمله آسان‌یاب بودن موضوعات، روش‌القبایی را در کل کتاب جاری کرده‌اند. از این‌رو، محققان باید خود به موضوعات و فصول ترتیب منطقی دهند؛ برای مثال، در طرح فوق‌نظم منطقی چنین خواهد بود:

۱. معنای استبداد (با الهام از بخش آغازین مدخل، نویسنده باید به شرح و بسط آن بپردازد).

۲. زمینه‌ها

۳. مصادیق

۴. آثار استبداد

۴. کلید راهیابی به مفاهیم

بیشتر مجموعه‌های موجود بر اساس الفاظ قرآن طراحی شده‌اند و فقط آن بخش از اطلاعات قرآنی را که بر مبنای الفاظ قابل بازیابی است، در اختیار محقق قرار می‌دهند. این مشکل در نرم‌افزارها هم وجود دارد و مشکلی تقریباً فراگیر برای محققان در پایان‌نامه‌نویسی و دیگر نگارندگان قرآنی است. صدها موضوع وجود دارد که با ظاهر و لفظ نمی‌توان به آنها دست یافت؛ اما مراجعه به محتوای قرآن نشان از وجود آنها می‌دهد. در مواردی هم که لفظ در قرآن هست، باز مراجعه به محتوا تحقیق را کامل‌تر می‌کند و بدون آن دامنه تحقیق، ناقص و نتیجه و نظر نهایی فاقد استحکام لازم خواهد بود. فرهنگ قرآن تا حد زیادی این مشکل را حل و موضوعات را به طور محتوایی کاوش کرده است؛ برای مثال، به چند نمونه توجه می‌کنیم که عنوان و نمایه ذکر شده در لفظ آیه وجود ندارد:

۱۰۶. «افترا بستن به نوح» و نفی نبوت وی از سوی اشراف خویش
 «وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ ... فَقَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِن قَوْمِهِ مَا هَذَا إِلَّا بَشْرٌ مِّثْلُكُمْ يُرِيدُ أَنْ يَتَفَضَّلَ عَلَيْكُمْ» (مؤمنون/۲۳ و ۲۴) (هاشمی رفسنجانی، ۱۰۶/۴)
 «و ما نوح را بسوی قومش فرستادیم.....جمعیت اشرافی (و مغرور) از قوم نوح که کافر شده بودند گفتند: «این مرد جز بشری همچون ما نیست، که می خواهد بر شما برتری جوید!»

۱۰۳. اهمیت تلاش برای کسب آزادی سیاسی

«أَلَمْ تَرَ إِلَى الْمَلَأِ مِن بَنِي إِسْرَائِيلَ مِن بَعْدِ مُوسَىٰ إِذْ قَالُوا لِنَبِيِّ لَّهُمْ ائْبَعَثْ لَنَا مَلِكًا نُّقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ قَالَ هَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ أَلَّا تُقَاتِلُوا قَالُوا وَمَا لَنَا أَلَّا نُقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَقَدْ أُخْرِجْنَا مِنْ دِيَارِنَا وَ أَثْنَانَا...» (بقره/۲۴۷)
 «آیا مشاهده نکردی جمعی از بنی اسرائیل را بعد از موسی، که به پیامبر خود گفتند: « زمامدار (و فرماندهی) برای ما انتخاب کن! تا (زیر فرمان او) در راه خدا پیکار کنیم. پیامبر آنها گفت: « شاید اگر دستور پیکار به شما داده شود، (سرپیچی کنید و) در راه خدا، جهاد و پیکار نکنید!» گفتند: ر چگونه ممکن است در راه خدا پیکار نکنیم، در حالی که از خانه ها و فرزندانمان رانده شده ایم،...»

۵. جهت‌گیری‌های عصری

توجه به علائق، نیازها و ضرورت‌های روز در تفسیر که جهت‌گیری عصری یا اتجاهات تفسیری نامیده می‌شود، موجب کاربردی‌تر شدن تفسیر و استفاده عملی از معارف قرآنی می‌شود. به کار بستن همین روند در فرهنگ قرآن موجب خواهد شد پایان‌نامه‌هایی که به عنوان منبع از آن استفاده می‌کنند، در صحنه جامعه استفاده عملی داشته باشند. مدخل‌های این کتاب و نمایه‌های آن به خوبی گویای جهت‌گیری نویسندگان به سوی مسائل و موضوعات زمان ما است.

مدخل‌ها، عناوین و نمایه‌هایی چون: استکبار، اشاعه فحشا، تحریف دین، آخر الزمان، دنیا و آخرت، علاقه‌مندان به فحشا در آخرت، آزادی (آزاداندیشی، آزادی اجتماعی، آزادی اقتصادی، آزادی اقلیت‌ها، آزادی انتخاب دین، آزادی تحقیق، آزادی جنسی، آزادی رأی، آزادی زنان، آزادی مطلق، آزادی ممنوع، امتحان با آزادی، حکومت و آزادی و...) اعتدال اجتماعی، اعدام محارب، حکومت و اقتصاد، مدیریت اقتصادی، علم اقتصاد، مشکلات اقتصادی، اکثریت (اکثریت مردم، مسلمانان، ناآگاهی اکثریت و...) امامت (مرجعیت علمی امامان، امامت علی علیه السلام، منشأ امامت و...) که هر کدام گویای نیازی از نیازهای سیاسی، اعتقادی، علمی، فرهنگی و اجتماعی است و محققان فرهنگ قرآن با مدخل و نمایه کردن هر یک کوشیده‌اند به معارف قرآنی در آن زمینه دست یابند و آنها را در اختیار محققان قرار دهند.

۶. دسترسی آسان و حداکثری به اطلاعات

در فرهنگ قرآن برای سهولت دستیابی به اطلاعات، نظام ارجاع مناسبی به کار رفته است. تنظیم الفبایی نمایه‌ها و فرعی‌ها، از جمله روش‌های آسان‌سازی وصول به موضوعات است. گرچه تنظیم منطقی کار را زیباتر می‌کند، اما این کار همیشه ممکن نیست و از طرفی دستیابی به اطلاعات آن هم نیازمند پیشینه علمی نسبت به آن موضوع است؛ ولی در نظام الفبایی این مشکلات وجود ندارد و هر کسی با هر سطحی از معلومات می‌تواند به موضوع مورد نظر خود برسد. بنابراین، محقق بعد از مراجعه و یافتن موضوع و زیر موضوعات، می‌تواند بعد از مطالعه و تعمق براساس نظام منطقی دست به چپش بزند.

نکته مهم‌تر اینکه موضوعات فرهنگ قرآن به دقت دارای ساختار هستند. برای این کار تمام موارد موجود در قرآن ملاحظه و چینش شده است. آن‌گاه برای جلوگیری از ایجاد عنوان‌ها و نمایه‌های غیراستاندارد و گمراه‌کننده، هر موضوع و عنوان ارزیابی محتوایی و شکلی شده است و نمایه‌ها با هم هماهنگ شده‌اند. برای دستیابی به حداکثر آیات در موضوعات اصلی و ارجاعی و مرتبطات نیز علاوه بر تفسیر راهنما منابع دیگری هم ملاحظه شده‌اند، مانند:

- المعجم المفهرس لالفاظ القرآن، محمد فؤاد عبدالباقی
- المعجم المفهرس لمعانی القرآن العظیم، محمد سام رشدی
- تصنیف آیات القرآن الکریم، محمد محمود اسماعیلی
- تفصیل الآیات القرآن الکریم، ژول لابوم
- فروغ بی پایان، عبدالمجید معادیخواه
- نرم‌افزارهای رایانه‌ای: صراط، تبیان، نور الأنوار ۲ و...

همچنین بسیاری از تفاسیر مانند میزان در بخش‌های موضوعی، آیات مرتبط را جمع‌آوری کرده که مورد استفاده قرار گرفته است.

گفتنی است نمونه‌های فراوانی از مدخل‌ها را می‌توان ملاحظه کرد که هم امکان دسترسی آسان به آنها وجود دارد و هم دستیابی حداکثری به اطلاعات قرآنی آن فراهم می‌باشد، مانند مدخل امامت. (هاشمی رفسنجانی، ۲۱۸/۱)

۷. راهیابی به واژه‌های مرتبط

از جمله مشکلات محققان در پایان‌نامه‌نویسی، یافتن واژه‌های معادل و مرتبط با واژه اصلی و موضوع تحقیق است؛ زیرا عدم تنوع در این زمینه موجب فراموش شدن بخش مهمی از اطلاعات قرآنی و ناقص ماندن طرح تحقیق خواهد شد. توضیحات آغازین فرهنگ قرآن درباره هر موضوع، تا حدی واژه‌های مرتبط را معرفی می‌کند و محقق می‌تواند علاوه بر استفاده از این واژه‌های معادل، در بخش روایات نیز با بهره‌گیری از آنها بر غنای تحقیق خود بیفزاید.

محققان فرهنگ قرآن برای یافتن معادل‌های قرآنی موضوعات به منابعی چون: المفردات راغب، لسان العرب، التحقيق، فرهنگنامه‌ها، و اصطلاحنامه‌ها مراجعه

نموده و کار را برای محققان آسان کرده‌اند؛ برای نمونه، در توضیح مدخل آزادی می‌خوانیم:

«آزادی در لغت به معنای حریت، اختیار، خلاف بندگی، عمل و ترک عمل و قدرت انتخاب است و در اصطلاح به معنای مصون ماندن از اراده مستبدانه است و در حقوق انسان از قبیل: آزاداندیشی، انتخاب عقیده، اظهار نظر و حق انتخاب نظام اجتماعی دلخواه، تجلی می‌یابد. گفتنی است که آزادی مورد نظر در این مدخل از مقوله‌های روان‌شناختی عرفانی و فلسفی نیست. در این مدخل از واژه‌های «جدال»، «خلوا سیلهم»، «شوری»، «نجات»، «واجتنبوا الطاغوت» و... استفاده شده است.» (همان، ۲۶۱)

۸. گشودن افق‌های جدید

فرهنگ قرآن در برابر آیات دو گونه عمل می‌کند؛ اول اینکه آیات را صریحاً ذیل مدخل‌ها و نمایه‌ها می‌آورد. دوم آنکه آیات را به گونه احتمالی مطرح می‌کند. این روش باعث می‌شود علاوه بر اطلاعات قطعی قرآنی، مطالب احتمالی هم از دست نرود و محقق بتواند با دقت در آنها امکان اظهار نظر داشته باشد و افق‌های جدیدی در عرصه تحقیق و نظارت قرآنی گشوده شود؛ موضوعی که تحقیقات و پایان‌نامه‌های قرآنی بر اساس آن به اجرا در می‌آیند. محققان فرهنگ قرآن در دوازده مورد برخورد دوم را داشته‌اند و در پاورقی به توضیح دلیل خود برای گزینش یک احتمال و ترجیح آن بر احتمالات دیگر پرداخته‌اند. این احتمالات عبارت‌اند از:

۱. لغات مشکل، مبهم، غریب، مشترک لفظی، استعاره و معنای غیر رایج
۲. عبارت‌های مشکل
۳. اماکن و اعلام مشتبه
۴. برداشت‌های مبتنی بر تقدیر و حذف
۵. برداشت‌های مبتنی بر سیاق و تناسب آیات با بیان کیفیت نسبت
۶. برداشت‌های مبتنی بر بازگشت ضمیر به یکی از چند مرجع
۷. برداشت‌های مبتنی بر یکی از احتمالات معنایی

۸. برداشت‌های مبتنی بر کنایه، مجاز، استعاره و...
 ۹. برداشت‌های انتزاعی و استفاده پیمایی از آیات
 ۱۰. برداشت‌های مبتنی بر روایات، شأن نزول و...
 ۱۱. موارد شبهه انگیز که با آیات دیگر مشابهت دارد و فقط از برخی برداشت می‌شود

۱۲. موارد احتمال نسخ.

برای مثال، در مدخل «امر به معروف» و در نمایه «احکام امر به معروف» (همان، ۱۰۴/۴) دو عنوان پشت سر هم چنین آمده است:

۲۵. امر به معروف از واجبات کفایی بر امت اسلام

«وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ...» (آل عمران/۱۰۴)^۷

« باید از میان شما، جمعی دعوت به نیکی، و امر به معروف ...»

۲۶. امر به معروف از واجبات عینی و همگانی بر امت اسلام:

«وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ...» (آل عمران/۱۰۴)^۸

اعدام در شریعت موسی

۱۱. صدور حکم اعدام گوساله پرستان بنی اسرائیل از سوی موسی (ع)

«وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ إِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوبُوا إِلَيَّ يَا رَبِّكُمْ فَأَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ...» (بقره/۵۴)^۹

« و زمانی را که موسی به قوم خود گفت: « ای قوم من! شما با انتخاب گوساله (برای پرستش) به خود ستم کردید! پس توبه کنید؛ و به سوی خالق خود باز گردید! و خود را [= یکدیگر را] به قتل نرسانید!...»

۹. جامع روش‌های تفسیری

روش‌های مختلفی برای تفسیر معتبر قرآن وجود دارد که تفسیر قرآن به قرآن، روایی، اجتهادی و کامل از آن جمله‌اند. گرایش‌های مختلفی هم وجود دارد مانند: فقهی، عرفانی، اجتماعی، اخلاقی، تاریخی. (رک: علوی مهر)

در فرهنگ قرآن، به دلیل مراجعه گسترده به منابع، تمام روش‌ها و گرایش‌ها به گونه‌ای گرد هم آمده‌اند و موضوعاتی را ارائه کرده‌اند که حاصل آن نگرش جامع

به آیات قرآنی است و جمع یکجای آن ممکن نبود. به همین جهت، محقق برای دستیابی به آن باید کتب تفسیری متنوعی را با گرایش‌ها و روش‌های مختلف مطالعه می‌کرد. البته این بهره‌گیری از گرایش‌های مختلف به جهت هدف اصلی فرهنگ قرآن، یعنی اطلاع رسانی است.

به بیان دیگر، فرهنگ قرآن اگر چه یک فرهنگ با ده‌ها هزار عنوان خواهد بود، اما از سویی باید به عنوان یک تفسیر جامع به آن نگاه کرد؛ با این تفاوت که در تفاسیر جامع، مفسر به بیان تفسیر در ذیل آیات می‌پردازد؛ اما در فرهنگ قرآن محققان محتوای تفسیر جامع را در قالب مدخل‌ها و نمایه‌ها جا داده‌اند و جویندگان معارف با هر سطح و گرایش می‌توانند بر ساحل آن بنشینند و جرعه نوش فرهنگ قرآنی باشند.

برای نمونه، گرایش سیاسی را می‌توان در مدخل آزادی (هاشمی رفسنجانی)، / ۲۶۱، گرایش فقهی را در مدخل آب (همان، / ۶۱)، گرایش اجتماعی را در امنیت (همان، / ۳۷۵)، گرایش روایی را در احکام آمیزش (همان، / ۴۰۳) و گرایش ادبی را در صفحات متعددی (همان، / ۲۸۱، ۳۷۲، ۴۰۲ و ...) مشاهده نمود.

پی‌نوشت‌ها

۱. ر.ک: مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، دکتر محمد رضا حافظ نیا، انتشارات سمت؛ مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم تربیتی، ترجمه محمد علی فرجاد، انتشارات الهام؛ روش‌های تحقیق در علوم تربیتی و روان‌شناسی، علی دلاور، دانشگاه پیام نور.
۲. با درک این واقعیت مهم، در کتب مربوط به روش تحقیق و پایان‌نامه‌نویسی راه‌ها و معیارهایی برای انتخاب موضوع پایان‌نامه مطرح می‌شود، مانند مورد علاقه بودن، در حد توان بودن، نیازمندی جامعه، یافتن استاد راهنمای شایسته در آن مورد... خاکی، / ۹؛ ربانی، / ۳۱ - ۲۴؛ نادری و نراقی، / ۵۷ - ۴۵)
۳. بر این اساس، محققان ساختارهای متنوعی را برای طراحی دقیق پیشنهاد می‌کنند. (نادری، ۶۲ - ۲۷؛ ریاحی، / ۴۳ - ۳۷)
۴. محققان برخی از راههای محتوایی را چنین پیشنهاد می‌کنند: استفاده از تجارب دیگران و یا متون مربوط به موضوع. (نادری، / ۵۰)
- روشن است که متون مربوط هم‌گانه همه محتوای مورد نظر را در بر ندارند و محقق به طور کامل نمی‌تواند جستجوی خود را پایان یافته تلقی کند؛ بلکه باید در پی کتب دیگر باشد و خود با در کنار هم نهادن آنها به مجموعه کامل از اطلاعات محتوایی دست یابد.
۵. برای همین، در بخش کلیات از محقق خواسته می‌شود که کلید واژه‌های مستقیم و مرتبط را جستجو و ثبت کند.
۶. وجود عنوان «پیشنهاد» در خاتمه تحقیقات و پایان‌نامه‌ها با همین هدف طراحی شده است.
۷. طبق نظر بیشتر مفسران «من» در «منکم» تبعیضیه است (طبرسی، ۱-۸۰۶/۲) و روایتی از امام صادق (ع) آن را تأیید می‌کند (کلینی، ۵ / ۵۹، ح ۱۶).
۸. برخی مفسران «من» در «منکم» را بیانیه دانسته و وجوب عینی را از آیه فهمیده‌اند. (طبرسی، ۱-۸۰۶/۲)
۹. در این‌که مقصود از «اقتلوا انفسکم» چیست؟ چند احتمال وجود دارد.

از جمله آنها این است که همدیگر را بکشید؛ به این معنا که پاکان گناهکاران را بکشند. (طبرسی، ۱-۲۳۸/۲) در این صورت، فرمان قتل، نوعی اعدام خواهد بود.

منابع و مأخذ

۱. حافظ نیا، محمد رضا؛ مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، انتشارات سمت.
۲. خاکی، غلامرضا؛ روش تحقیق با رویکردی به پایان‌نامه نویسی، انتشارات بازتاب.
۳. دلاور، علی؛ روش‌های تحقیق در علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه پیام نور.
۴. ربانی، هادی؛ پژوهش روشمند، اول، کتاب باز، ۱۳۷۷ش.
۵. ریاحی، غلامحسین؛ آشنایی با اصول و روش تحقیق، اول، نشر اشراقیه، ۱۳۷۰ش.
۶. سیوطی، جلال‌الدین؛ الاتقان فی علوم القرآن، تعلیقه دکتر محمد مصطفی دیب‌البغا، الطبعة الثالثة، دار ابن کثیر، دمشق، ۱۴۱۶ هـ.
۷. طبرسی، فضل بن الحسن؛ مجمع البیان، الطبعة الاولى، دار المعرفة، بیروت، ۱۴۰۶هـ.
۸. طوسی، محمد بن الحسن؛ التبیان فی تفسیر القرآن، دار احیاء التراث العربی، بیروت.
۹. علوی مهر، حسین؛ روش‌ها و گرایش‌های تفسیری، اول، اسوه، ۱۳۸۱ش.
۱۰. فرجاد، محمد علی؛ مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم تربیتی، انتشارات الهام.
۱۱. کلینی، محمد بن یعقوب؛ اصول کافی، تعلیقه محمد جعفر شمس‌الدین، دار التعارف للمطبوعات، بیروت، ۱۴۱۱ هـ.
۱۲. معرفت، محمد هادی؛ التفسیر و المفسرون، اول، التمهید، قم، ۱۳۷ ش.
۱۳. نادری، عزت‌الله و سیف نراقی، مریم؛ روش‌های تحقیق در علوم انسانی با تأکید بر علوم تربیتی، مهارت، ۱۳۶۳ش.
۱۴. هاشمی رفسنجانی، اکبر و محققان مرکز فرهنگ معارف قرآن؛ فرهنگ قرآن، چاپ دوم، بوستان کتاب، قم، ۱۳۸۳ش.

